Universiteit
Leiden
The Netherlands

De levenskracht van marginale verhalen over misdaad. Moderne sagen, ostension en culturele criminologie.

Burger, J.P.; Siegel, D.; Gemert, F.H.M. van; Bovenkerk, F.

Citation
Burger, J. P. (2009). De levenskracht van marginale verhalen over misdaad. Moderne sagen, ostension en culturele criminologie. *Culturele Criminologie*, 83-95. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/20095

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/20095

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

6

De levenskracht van marginale verhalen over misdaad. Moderne sagen, ostension en culturele criminologie

Peter Burger

6.1 INLEIDING

Hoewel onderzoek naar representaties van misdaad hoog op de agenda staat van de culturele criminologie, hebben criminologen die in deze traditie werken tot nu toe nauwelijks belangstelling getoond voor misdaadsagen: informele, traditionele verhalen, die een ondergewaardeerde rol vervullen bij de constructie van misdaad. Dit artikel nodigt culturele criminologen uit om kennis te nemen van etnologisch onderzoek naar misdaadsagen en met name van het concept *ostension*, de verschillende wijzen waarop een sage tot uitdrukking kan komen in gedrag.

In het najaar van 2003 zoemde op schoolpleinen, in collegezalen, in de nieuwsmedia, in kettingmailtjes en op internetfora het verhaal rond van de Smileybende: een groep allochtone jongeren die hun vrouwelijke slachtoffers liet kiezen tussen een groepsverkrachting en een *smiley* (zie afbeelding 1, 2 en 3 in het fotokatern). Kozen zij de onschuldig klinkende *smiley*, dan bekochten ze dit met een messnede van oor tot oor, die hen voor de rest van hun leven een gruwelijk litteken bezorgde. In andere versies van het verhaal was sprake van *de eeuwige glimlach* (Burger, 2005, 2007).

Gevestigde nieuwsmedia deden het verhaal unaniem af als een broodje aap: politie en ziekenhuizen waren niet bekend met slachtoffers, en een volksverhalendeskundige – de auteur van dit artikel – verklaarde dat soortgelijke geruchten al jaren de ronde deden in België, Frankrijk en Engeland. Na drie maanden verloren de media hun belangstelling en ook de discussies op internet verstomden.

Toch is de Smiley-bende niet verdwenen uit de collectieve verbeelding van misdaad in Nederland. Nog steeds verschijnen er op weblogs berichten als het volgende:

> 'Het is wel waar...! Mijn vriendin komt al maanden niet op school en ze heeft me verteld dat ze een groep Marokkanen is tegengekomen en dat ze haar hebben gevraagd hoe het ging met haar en waarom ze zo alleen was, daarna vroegen ze gelijk of ze boos of blij naar huis wilde, ze zij blij en twee van die mannen begonnen haar te grijpen, de ander greep een mes en begon bij haar mond te 'dreigen' toen snee die in een keer alletwee de mondhoeken en mijn vriendin begon te schreeuwen. de ander had zout bij zich en gooide dat in haar mond waardoor het ook in haar mondhoeken kwam. daarna bleef het een litteken; niet alleen zichtbaar maar ook in haar geest, dit zal ze NOOIT vergeten Het was in Hoevelaken.' ('annemieke', 16 oktober 2007, http://www.doorstuurmails.nl/reacties/165/Smiley-bende, bezocht 15 februari 2008)

Is dit echt gebeurd in Hoevelaken, of in enige andere Nederlandse gemeente? Heeft de vertelster daadwerkelijk een verminkte vriendin of ging het eigenlijk om een vriendin van een vriendin, maar heeft ze het verhaal om retorische redenen dichter naar zich toe gehaald? Sommige deelnemers aan de internetdiscussie waarvan dit een fragment is, geloven het verhaal, andere zijn sceptisch.

Het is juist deze discussie over waarheidsclaims die de kern vormt van dit verhaalgenre, dat onderzoekers van vertelfolklore aanduiden als *sage*. Sagen zijn dus niet per definitie onwaar. Wanneer ze algemeen als waar worden geaccepteerd, houden ze op sagen te zijn en veranderen ze in nieuws (Oring, 1990).

De communicatiewetenschapper James W. Carey zei ooit dat journalistiek 'de conversatie versterkt die de maatschappij voert met zichzelf'. Discussies over sagen zijn de *unplugged* versie van die conversatie.

6.2 SAGEN: VERHAAL EN GEDRAG

Sagen zijn lange tijd gezien als niet meer dan verhalen, als een genre uit de volksliteratuur, net als sprookjes en moppen. Sinds de jaren tachtig wint echter het inzicht veld dat sagen *meer* zijn: niet alleen bouwsels van taal, maar ook scripts voor gedrag. Sagen worden niet alleen verteld, maar ook beleefd (Ellis, 2001). Ook de Smiley-bende was meer dan een verhaal.

Tijdens de drie maanden in 2003 waarin de waarschuwingen voor de bende intensief werden doorgegeven, verdedigd en bestreden, deed het Thomastheorema zich gelden: een dreiging die door velen als reëel werd gedefinieerd, werd waar in haar reële gevolgen. Op Leidse studentenverenigingen hingen briefjes die mannelijke leden aanspoorden meisjes naar huis te begeleiden: 'Wees een heer en escorteer.' De politie in Roosendaal zette twee rechercheurs op de zaak. Een medewerkster van Buitenlandse Zaken (directie Asiel- en Migratiezaken) stuurde een waarschuwend kettingmailtje door, voorzien van haar elektronische handtekening.

Maar de vrees uitte zich niet alleen in waarschuwingen en voorzorgsmaatregelen. In Naaldwijk gingen Nederlandse en Marokkaanse scholieren met elkaar op de vuist toen een discussie over de bende uit de hand liep. In Soest verscheen

een meisje op school met krassen in haar gezicht: ze was overvallen door vier jongens met een mes, vertelde ze. Kranten schreven de aanval toe aan 'copycat-gedrag'. Later bleek dat het meisje zichzelf de verwondingen had toegebracht en de aanval had verzonnen. Op het Tweakzone-forum deed een jongeman zich voor als ooggetuige van een aanval door de bende. Anderen kozen niet de rol van slachtoffer, maar die van dader. In Rotterdam werden twee jongens aangehouden die voorbijgangers hadden bedreigd met de woorden: 'Wil je verkracht worden of wil je een smiley?'

De sage over de Smiley-bende was een overgedetermineerd verhaal waarin actuele brandende kwesties over de multiculturele samenleving, etnische misdaad, zinloos geweld en groepsverkrachtingen waren samengebald. Een verhaal bovendien dat uitnodigde tot meedoen – doorvertellen, discussiëren, griezelen, en de rollen van slachtoffer en dader spelen, een vorm van *acting out* die zowel op straat als vanachter de computer kon worden bedreven.

Deze verwevenheid van informele verhalen, sociale, culturele en politieke *issues*, en normoverschrijdend gedrag past uitstekend in het conceptuele kader van de culturele criminologie. Bovendien staat de Smiley-bende niet op zichzelf: dergelijke misdaadsagen zijn niet bepaald zeldzaam en ook episoden van wat wel wordt aangeduid als een 'geruchtenpaniek' (*rumor panic*) doen zich vaker voor. Toch hebben ze tot nu toe geen plaats gekregen in de canon van de culturele criminologie.

Met dit artikel wil ik daarom culturele criminologen voorstellen aan een groep potentiële bondgenoten: de onderzoekers van misdaadsagen. Culturele criminologen zouden er goed aan doen om vrienden te worden met sagenonderzoekers en – conform de 'academic thievery' die Osgood propageert in zijn artikel 'Interdisciplinary integration: building criminology by stealing from our friends' (1998) – bij hen een paar bruikbare concepten en benaderingen te stelen.

Ik geef eerst een overzicht van raakpunten tussen culturele criminologie en sagenonderzoek en ga vervolgens in op ostension, de vertaling van sagen in gedrag.

6.3 Het spiegelpaleis van de laatmoderne cultuur

Culturele criminologie werd in de jaren negentig geboren als de kleine, maar luidruchtige nakomeling van symbolisch interactionisme en *cultural studies* en gaat prat op een stamboom waarvan ook constructivisme en kritische en feministische criminologie deel uitmaken (Ferrell & Sanders, 1995:300-304). In enkele programmatische teksten (bijvoorbeeld Ferrell & Sanders, 1995: 3-21, 297-326; Ferrell 1999) worden de piketpaaltjes geslagen: culturele criminologie poogt de verknooptheid van cultuur en misdaad zichtbaar te maken, en richt zich daarbij vooral op mediarepresentaties van misdaad en op criminele (of liever: gecriminaliseerde) subculturen.

De aard van deze verbanden tussen cultuur en misdaad laat zich minder goed vangen in pijltjesdiagrammen en stroomschema's dan in het beeld van een kluwen. In een postmoderne wereld, die verzadigd is van media, zijn misdaden en hun representaties immers niet van elkaar te scheiden in simpele oorzaak- en gevolgschema's.

Mediabeelden van misdaad zijn evenzeer afspiegeling als model; deelnemers aan gecriminaliseerde subculturen modelleren hun gedrag naar voorbeelden uit de media en inspireren door hun daden en uitingen tegelijkertijd nieuwe actualiteitenprogramma's, videoclips en andere mediaproducten. Aan de culturele criminoloog doet de wereld zich voor als een spiegelpaleis: 'In every case, as cultural criminologists we study not only images but images of images, an infinite hall of mediated mirrors' (Ferrell & Sanders, 1995: 14).

De methoden waaraan culturele criminologen de voorkeur geven, zijn etnografisch veldwerk en diverse varianten van media-analyse. Het onderzoeksmateriaal bestaat onder meer uit nieuwsitems over misdaad, misdaadfictie in film en op televisie, popmuziek, advertenties, stripverhalen, graffiti, opgepimpte motorfietsen, bermmonumenten voor omgekomen automobilisten, en interviews met skinheads, Hells Angels en andere leden van perifere groepen. Geen cultuuruiting, zo lijkt het, is te marginaal om te onderzoeken:

> 'Cultural criminology uses the "evidence" of everyday existence, wherever it is found and in whatever form it can be found; the debris of everyday life is its "data". It uses cultural artifacts wherever and whenever they present themselves, examining the cultural "trail" they leave behind. Life histories, images, music and dance, all have a story to tell in the unraveling of crime. Such stories tell us more about the nature of crime than a report full of statistics as the "traces of the storyteller cling to the story the way hand prints of the potter cling to the clay vessel".' (Benjamin, 1970: 91; Presdee, 2000: 15)

Desondanks is aandacht voor sagen, die met verhalen over persoonlijke ervaringen (*personal experience stories*) en moppen een van de vitaalste genres van de vertelfolklore vormen, opvallend afwezig. Sleutelteksten over culturele criminologie besteden geen aandacht aan sagen, noch wordt folklore erin gethematiseerd. De enige studie waarin volksverhalen centraal staan, is een methodologisch ondermaats artikel in *Making trouble* (Meyer & Bogdan 1999). Om de sociale controlefunctie van traditionele verhalen te toetsen, vroegen de auteurs 342 studenten naar hun favoriete 'traditionele verhaal', een categorie die zowel sprookjes, Bijbelse verhalen, mythen en historische verhalen als sagen omvatte. De meest genoemde reden was de aansprekende moraal, de tweede het amusante of spannende karakter van het verhaal. Deze vragenlijstmethode is ver verwijderd van de verzameling en analyse van authentieke teksten in hun natuurlijke context waaraan volksverhalenonderzoekers de voorkeur geven om dergelijke vragen te beantwoorden.

6.4 Sagen en de constructie van criminaliteit

Misdaadsagen zijn om verschillende redenen de aandacht van culturele criminologen waard. Ten eerste vanwege hun rol bij de constructie van criminaliteit. De socioloog Joel Best omschreef ze als 'ongeconstrueerde sociale problemen', dat wil zeggen kiemen van kwesties, die nog niet worden ondersteund door actoren met definitiemacht, zoals politieke partijen, het gerechtelijk apparaat of nieuwsmedia (Best & Horiuchi, 1985).

Later belichtte hij de rol van misdaadsagen als een van de bronnen waaruit geput wordt bij de constructie van criminaliteit. Best en Hutchinson (1996) demonstreerden dit door uit verschillende typen discours – wetenschappelijke publicaties, kranten en sagen uit informele bronnen – teksten te analyseren over inwijdingsrituelen van Amerikaanse bendes.

In kranten en sagen is die inwijding een vorm van zinloos geweld: om toegelaten te worden tot de bende, moeten aspirant-leden een willekeurige voorbijganger vermoorden of verkrachten. De bendeleden behoren vaak tot een etnische minderheid, de slachtoffers zijn blank en vaak vrouwen en kinderen. Een voorbeeld hiervan is de waarschuwing aan automobilisten om tegemoetkomende auto's die zonder licht rijden niet met een lichtsignaal te waarschuwen. Het verhaal, dat in de Verenigde Staten nog steeds circuleert, wil namelijk dat hierin aankomende bendeleden kunnen zitten die de opdracht hebben de eerste de beste behulpzame burger te achtervolgen en te vermoorden.

De wetenschappelijke, etnografische literatuur geeft een sterk afwijkend beeld van initiaties: hieruit blijkt dat het meestal gaat om een ontgroening waarbij het nieuwe lid wordt afgerost door de rest van de bende, een vorm van ritueel geweld waarbij geen buitenstaanders worden betrokken.

Hoewel kranten verhalen als die over het fatale lichtsignaal vrijwel altijd afdoen als *urban legends* zonder fundament, en ook melding maken van gewelddadige ontgroeningen, koppelen ze het thema 'inwijdingsrituelen van bendes' het vaakst aan onverklaarde moorden en andere misdaden jegens derden. Hierin stemt het beeld dat de pers verschaft dus overeen met dat van sagen.

Het gegeven (Best en Hutchinson spreken van een 'verhaalmotief') van de inwijding in een subversieve organisatie is ouder dan het fenomeen straatbende. Best en Hutchinson wijzen erop dat het ook voorkomt in verhalen over hekserij, satanisme, vrijmetselarij en andere samenzweringen. De casus is een voorbeeld van de manier waarop bij de constructie van sociale problemen elementen worden geleend uit het repertoire van de bredere cultuur.

6.5 Misdaadsagen online

Een andere reden voor culturele criminologen om misdaadsagen te bestuderen is dat het materiaal als nooit tevoren voor het opscheppen ligt. De informele conversaties waarin sagen worden bediscussieerd, waren in het pre-internettijdperk lastig vast te leggen zonder opzichtig gemanoeuvreer met opnameapparatuur. Nu

kan de onderzoeker echter dankzij webfora en andere interactieve sites het oor te luisteren leggen bij uiteenlopende sociale groepen, in omvang variërend van groepjes vrienden en familieleden die elkaar treffen op een weblog, tot de tienduizenden jonge Marokkanen die sites als maroc.nl en marokko.nl bezoeken. En alles zonder de interactie op enige wijze te beïnvloeden, als een onzichtbare veldwerker (Burger 2001).

De Amerikaanse criminologe Pamela Donovan heeft deze mogelijkheden benut in een studie over misdaadsagen online (2004). Zij bestudeerde de manier waarop gebruikers van Usenet eind jaren negentig discussieerden over drie kwesties die herhaaldelijk zijn gebrandmerkt als *urban legend*: snuff-films, orgaanroof en ontvoeringen van vrouwen en kinderen uit winkelcentra en pretparken. Donovan laat zien dat fanatieke gelovigen sterk in de minderheid zijn: voorbeelden van mensen die heilig overtuigd zijn van de waarheid van de door haar bestudeerde sagen zijn uiterst schaars. Veel talrijker en beter georganiseerd zijn de *debunkers*: zij kunnen met feitelijke, rationele argumenten aantonen waarom al deze verhalen baarlijke nonsens zijn. Hun argumenten maken echter geen enkele indruk op de grootste groep discussianten: degenen die de sagen beschouwen als waarachtige verhalen over het moderne leven, die ook waardevol zijn om door te geven als ze feitelijk onjuist zouden zijn. Voor hen telt de moraal van het verhaal zwaarder dan de feitelijke juistheid.

In de misdaadsagen, waarin iedereen het slachtoffer kan worden van goed georganiseerde criminelen en waarin bescherming in de vorm van politie ontbreekt, ziet Donovan het pessimisme weerspiegeld van een 'postmaatschappelijke' wereld, waarin solidariteit verbrokkelt, informele sociale controle faalt en de overheid geen veiligheid kan garanderen (Donovan, 2004: 186-188).

Donovan leverde hiermee een substantiële bijdrage aan de studie van misdaadsagen, maar beperkt zich tot de sage-als-tekst. Aan de andere verschijningsvorm van het genre, de sage-als-gedrag, is de rest van dit artikel gewijd.

6.6 OSTENSION

Het gedrag van het meisje dat zich presenteerde als slachtoffer van de Smileybende en de jongens die zich voordeden als leden van die bende zijn voorbeelden van ostension. De term stamt uit de semiotiek van Umberto Eco, die er een van de vormen van 'tekenproductie' mee aanduidde. Bij ostension vallen het teken en dat waarnaar verwezen wordt samen: als een vriend de deur uitgaat om boodschappen te doen, schrijft Eco, en je hebt sigaretten nodig, kun je met een pakje sigaretten zwaaien. Het is ook de beproefde toevlucht voor twee mensen die geen enkele taal gemeen hebben (Eco, 1976: 224-227).

De volksverhalenonderzoekers Linda Dégh en Andrew Vázsonyi pasten het concept toe op sagen (Dégh & Vázsonyi, 1983). Zij wezen erop dat vertellen niet altijd synoniem is met praten (1983: 5): een volksverhaal kan ook worden gecommuniceerd in de vorm van handelingen, als presentatie in plaats van representatie, als het object zelf in plaats van het teken (1983: 6). Ostension moet niet

verward worden met toneelspelen: op het toneel of in de film blijft de acteur zichtbaar als acteur, bij ostension verdwijnt hij achter het verhaal.

Dégh & Vázsonyi (1983) onderscheiden vier verschillende vormen van ostension, die vooral verschillen in de intentie van de instigatoren:

1. Ostension in eigenlijke zin: een sage wordt in praktijk gebracht.
2. Pseudo-ostension: een *hoax* of *practical joke* waarmee iemand anderen wil doen geloven dat de gebeurtenissen uit een sage zich in werkelijkheid hebben voorgedaan.
3. Proto-ostension: iemand eigent zich een sage toe door het verhaal in de eerste persoon te presenteren, als eigen belevenis.
4. Quasi-ostension: gebeurtenissen die een andere oorsprong hebben, worden abusievelijk geïnterpreteerd als bewijs voor de werkelijkheid van een sage.

Hierna omschrijf ik deze vier vormen kort en geef vervolgens van elk type enkele voorbeelden uit de criminele sfeer.

1. Ostension in eigenlijke zin

In deze – de meest zeldzame – vorm van ostension wordt een sage in praktijk gebracht. In een verhaal dat al tientallen jaren de ronde doet in grote delen van de wereld, bezorgen berouwvolle dieven een auto terug bij de eigenaars. Als dank voor het gebruik hebben ze er twee kaartjes in achtergelaten voor de opera. Gecharmeerd door deze geste beleeft het echtpaar een heerlijke avond uit, maar bij thuiskomst blijkt het huis leeggehaald.

Dit verhaal werd waar toen een dief in 1994 de Nijmeegse familie Akkers het huis uitlokte met een uitnodiging voor Hennie Huismans *Surpriseshow*. Vergezeld door vrienden vertrokken zij in een taxibusje naar Aalsmeer, waar echter geen opnamedag gepland bleek. Tijdens hun afwezigheid hadden dieven sieraden, geld en apparatuur gestolen.

Deze gebeurtenis, die in het nieuws kwam in 1994 en in 1996, toen de dieven veroordeeld werden (Meder, 2004: 99-100, 114), gaf op haar beurt weer aanleiding tot nieuwe versies van de sage. In 1995 belden dieven (of grappenmakers?), eveneens in Nijmegen, een 73-jarige vrouw op met de boodschap dat ze 1,2 miljoen gulden had gewonnen in de Staatsloterij; de volgende dag zou zij met een taxi naar Aalsmeer worden gereden. De vrouw vertrouwde het niet en belde de politie (*De Gelderlander*, editie Nijmegen, 20 juli 1995). In 1996 hoorde ik hoe een gezin uit Spijkenisse per taxi vertrok naar de show van de Postcode Loterij, met de bekende gevolgen (Robert Tetteroo, brief aan de auteur, november 1996). En in 1999, ten slotte, kreeg het verhaal nog eens een duw in de rug toen de plot werd gebruikt in de tv-serie *De zeven deugden*. Zo doorliep de sage transformaties in verschillende media, in fictie en non-fictie, en in verhaal en gedrag.

2. Pseudo-ostension

Pseudo-ostension: een *hoax* of *practical joke* waarmee iemand anderen wil doen geloven dat de gebeurtenissen uit een sage zich in werkelijkheid hebben voorge-

daan. Het verschil met de vorige vorm is dat de instigator erop uit is anderen te misleiden over de aard van het gebeurde. Makers van graancirkels of van gefotoshopte ufo-foto's die hun publiek wijs willen maken dat de aarde wordt bezocht door aliens bedrijven dus pseudo-ostension.

Een gruwelijk voorbeeld van deze vorm van ostension deed zich voor in de Verenigde Staten. Daar doen al sinds de jaren veertig verhalen de ronde over maniakken die kinderen met Halloween vergiftigd snoep geven of een appel met een scheermesje erin. Pas in 1974 werd voor het eerst een kind, de achtjarige Timothy O'Bryan uit Houston, daadwerkelijk het slachtoffer van een vergiftigde Halloween-traktatie. Zijn vader werd gearresteerd, verdacht van moord met als motief het innen van verzekeringsgeld. Door de moord te plegen met vergiftigd snoep hoopte hij de verdenking af te wentelen op een anonieme maniak. Dat folklore de inspiratie vormde voor de moord werd niet onderkend, noch door de media, noch door politie en justitie. De media namen aan dat alle eerdere verhalen over deze moorden óók waar waren: deze moord heeft dus de sage bevestigd (Best & Horiuchi, 1984; Ellis, 1989, 2001: 229-230).

3. Proto-ostension

Proto-ostension: iemand eigent zich een sage toe door het verhaal in de eerste persoon te presenteren, als eigen belevenis. Zo diste een jongeman op 6 oktober 2003 op een internetforum het verzonnen verhaal op dat een twaalfjarig nichtje van zijn vriendin was verminkt door de Smiley-bende (Burger, 2007: 50-51).

De twee laatstgenoemde soorten ostension overlappen elkaar. Iemand kan zich bijvoorbeeld een verhaal toe-eigenen (proto-ostension) en daardoor anderen ervan overtuigen dat sage-achtige voorvallen daadwerkelijk plaatsvinden (pseudo-ostension). Zo'n geval deed zich in 1991 voor toen *Ebony*, een tijdschrift voor zwarte Amerikanen, een brief publiceerde van een vrouw die tekende met 'CJ, Dallas, Texas'. Ze had aids en probeerde uit wraak zo veel mogelijk mannen te besmetten. CJ meldde zich ook bij lokale radio- en televisiestations in Dallas. Een maand later maakte de politie bekend dat de briefschrijfster een vijftienjarig schoolmeisje was, en de vrouw die de meeste aandacht had gekregen van de media een 29-jarige medewerkster van een medische faculteit. Daarnaast waren er nog een stuk of drie valse CJ's actief geweest (Bird, 1996, 2005).

4. Quasi-ostension

Bij quasi-ostension worden gebeurtenissen die een andere oorsprong hebben abusievelijk geïnterpreteerd als bewijs voor de werkelijkheid van een sage. In 1995 en 1996 speculeerde de Rotterdamse officier van justitie Harmeijer in de media over orgaanroof, toen hij een bende had opgerold die Indiase kinderen via Nederland naar de Verenigde Staten smokkelde (zie bijv. *De Volkskrant*, 6 maart 1996). Wat was het lot van de kinderen? Er was niets over bekend, maar de magistraat hield alle mogelijkheden open: kinderarbeid in illegale naaiateliers, prostitutie, en zelfs gedwongen orgaandonatie. 'Ik heb geen concrete aanwijzingen dat deze kinderen daarvoor zijn gebruikt. Maar het zou kunnen' (*De Volkskrant*, 6 maart 1996).

Later bleken de kinderen echter in de VS te werken en soms te studeren. Ze waren uit eigen wil en met goedkeuring van hun ouders vertrokken uit India (*De Volkskrant*, 22 november 1996). Maar toen hadden de kranten de speculaties van Harmeijer al afgedrukt en zo het gerucht over orgaanroof opnieuw kracht bijgezet.

6.7 CAUSALITEIT EN INTERTEKSTUALITEIT

Het concept ostension is niet onproblematisch. Als besluit van deze excursie door een van de spannender delen van het sagenonderzoek, sta ik stil bij twee voorstellen om het concept zoals dat door Dégh en Vázsonyi wordt gehanteerd uit te breiden. Het eerste draait om de kwestie van causaliteit, het tweede om de vraag op welk genre verhalen ostension betrekking heeft.

Bij ostension worden verhalen gecommuniceerd via gedrag. Een accurate analyse begint met de correcte beschrijving van dat gedrag. Op dit punt maken Dégh en Vázsonyi in hun klassieke artikel (1983) een fout: zij vatten ten onrechte verhalen over Halloween-sadisten op als weergaven van de werkelijkheid en labelen dat gedrag vervolgens als ostension (om precies te zijn: ostension in eigenlijke zin) (Best, 1991). Uit onderzoek van Joel Best (Best & Horiuchi, 1984; Best, 2005) bleek echter dat vermeende gevallen van traktaties met gif of scherpe voorwerpen erin geruchten waren zonder grond, grappen van kinderen (dus pseudo- en/of proto-ostension), of, in een enkel geval, onjuiste interpretaties van gebeurtenissen die het verhaal leken te bevestigen (dus quasi-ostension).

Best waarschuwt daarom dat ostension een nuttig concept is, dat echter niet gebruikt dient te worden om gebeurtenissen te verklaren die zich niet hebben voorgedaan: 'Ostension should be an explanation of last resort, used only when the acts to be explained can be well-documented' (1991: 118).

Maar ook wanneer het gedrag goed gedocumenteerd is, blijft het lastig om een causaal verband aan te tonen tussen gedrag en verhaal. Het is echter niet nodig om de beweegredenen te kennen van iemand die ogenschijnlijk een ostensieve daad begaat, betoogt Diane Goldstein in haar studie over verhalen rond aids op Newfoundland (2004). Zij illustreert dit met de rechtszaak tegen Ray Mercer, die ervan werd beschuldigd vrouwen met opzet te hebben besmet met het hivvirus. Goldstein werd in 1991 door justitie als deskundige op het gebied van aidsfolklore betrokken bij het onderzoek in deze zaak. Mercer (28 jaar) besmette twee vrouwen terwijl hij wist dat hij seropositief was. Louter op grond van geruchten beschuldigde de politie hem er aanvankelijk van dat hij meer vrouwen had besmet.

Was zijn gedrag een daad van ostension? Dat is moeilijk te bepalen als we ostension definiëren als gedrag dat is geïnspireerd door een verhaal. Om te beginnen moeten we dan vaststellen of Mercer de sagen kende waarin een mannelijke dader zijn vrouwelijke slachtoffer besmet en de boodschap achterlaat: 'Welkom bij de aidsclub'. Dat is waarschijnlijk: ze waren wijdverbreid in Newfoundland, blijkt uit enquêtes. Maar of hij zijn gedrag gemodelleerd heeft naar dat van de

dader in de sage, is moeilijk te achterhalen. Zekerder lijkt dat de politie hem zag als een dader van het welkom-bij-de-aidsclub-soort: iemand die erop uit is om zo veel mogelijk slachtoffers te maken.

Hoewel het verhaal Mercer mogelijk niet heeft aangezet tot zijn daden, resoneert het er wel in, aldus Goldstein, zoals de zaak-Mercer zelf inmiddels resoneert in de sagentraditie van Newfoundland (Goldstein, 2004: 123). We moeten daarom, zegt Goldstein, af van de notie van causaliteit die het concept van ostension aankleeft, en pogen om de verhouding tussen verhaal en gedrag *intertekstueel* te begrijpen, als teksten die moeten worden gelezen in relatie tot elkaar:

> '(...) intertextuality focuses on the nonchronological and nongenetic reciprocal ties between texts, their "relationships of meaning, allusion, and connotation". (....) Read intertextually, the problem is not whether one story causes or influences the other but, more correctly, that one story *and* the other are caused and influenced by the *same* cultural imperative.' (p. 123)

In dit intertekstuele perspectief beschouwt Goldstein ook de verhouding tussen de zaak-Mercer en de cultuur van Newfoundland. Zij plaatst de zaak in de context van volksgeloof, attitudes en sagen over aids op Newfoundland. Maar:

> 'From an intertextualist perspective, however, it is equally important to recognize that contexts do not simply inform texts, but rather that texts and contexts are relational: they structure each other and give meaning to each other.' (Bakhtin, 1981: 124)

Ook dat lijkt me een stelling die culturele criminologen van harte kunnen onderschrijven.

6.8 OSTENSION: MEER DAN SAGEN

Dégh en Vázsonyi (1983) betrokken ostension op het genre van de sage. Maar mensen die zich door verhalen tot handelingen laten inspireren of die verhalen weerspiegeld zien in handelingen van anderen, houden zich niet aan dergelijke ethische categorieën, zoals de volgende twee voorbeelden illustreren.

In hun studie over loverboys opperen Bovenkerk e.a. de mogelijkheid dat de speelfilm *Loverboy* van Lodewijk Crijns (2003) net als andere weergaven in de media niet alleen potentiële slachtoffers waarschuwt, maar ook daders van aanschouwelijk onderwijs voorziet: zij kunnen uit de film leren hoe loverboys hun slachtoffers inpalmen. Agenten in het Utrechtse winkelcentrum Hoog-Catharijne vertelden de onderzoekers hoe loverboys bij winkelende meisjes opduiken met een groot pak bankbiljetten en aanbieden om hun kledingaankopen te betalen – net als in de film (2006: 185). De film van Crijns is fictie, maar wordt op scholen en door hulpverleners vertoond als voorlichtingsmateriaal. Omdat het ook hier

gaat om de samenhang tussen verhaal en gedrag, zou ik ook bij de loverboys uit Hoog-Catharijne van ostension willen spreken.

Een ander, complexer voorbeeld is de studie van Meder (2004) over Nederlandse gevallen waarbij meisjes valse aangifte deden van groepsverkrachtingen door allochtone jeugdbendes. Aan deze zaken, waarvan er drie speelden in 2002, ging een geruchtmakende groepsverkrachtingszaak vooraf die in november 2001 in het nieuws kwam. De feiten speelden zich een jaar daarvoor af, toen de dertienjarige zwakbegaafde Tessa in de Amsterdamse Westerparkbuurt herhaaldelijk werd verkracht door veertien jongens tussen de negen en de zestien, de meesten van Marokkaanse afkomst. Het stadsdeel probeerde de zaak stil te houden uit angst voor etnische spanningen, maar toen dit uitlekte, was de verontwaardiging des te groter. In het jaar hierna claimden drie pubermeisjes in Nijmegen, Assen en Hoogezand dat zij waren misbruikt door allochtone bendes. Meder:

> 'We kunnen vaststellen dat de werkelijkheid van de groepsverkrachting in Westerpark aanleiding heeft gegeven tot een verhaal in de media dat onder mensen is gaan rondzingen. Het verhaal is schokkend, maar sluit voor veel mensen naadloos aan bij de negatieve berichtgeving over criminele groepen allochtone jongeren in het algemeen. De media-ophef creëert weer nieuwe verhalen. Het gruwelscenario ligt klaar om vervolgens – in het tijdsbestek van enkele maanden – door drie pubermeisjes te worden hergebruikt en aangedikt.' (2004: 106)

Deze drie meisjes reageerden klaarblijkelijk op nieuwsverhalen, of navertellingen daarvan.

6.9 BESLUIT

Nieuwsverhalen, sagen, en fictie in literatuur en film: al deze genres maken deel uit van de kluwen van verbanden tussen cultuur en misdaad. 'Geleefde ervaring was ooit gelokaliseerd en onmiddellijk, maar is nu onomkeerbaar met mediaervaring doorweven,' aldus Keith Hayward en Jock Young. 'Virtuele referentiepunten, verhalen, fictie en non-fictie, doordringen elk aspect van ons leven en betekenis lijkt daardoor in beweging aangemaakt te worden.' (2007: 162)

Maar er is meer: in dit artikel heb ik betoogd dat misdaadsagen niet alleen representaties zijn van criminaliteit, maar ook beleefd en geleefd kunnen worden als presentatie van criminaliteit. Het zijn niet slechts virtuele referentiepunten, maar ook vleesgeworden realiteiten.

LITERATUUR

Best, J. (1991). Bad guys and random violence: folklore and media constructions of contemporary deviance. *Contemporary Legend*, 1, 107-121.

Best, J. & G.T. Horiuchi (1985). The razor blade in the apple. The social construction of urban legends. *Social Problems*, 32, 488-99.

Best, J. & M.M. Hutchinson (1996). The gang initiation rite as a motif in contemporary crime discourse. *Justice Quarterly*, 13, 383-404.

Bird, S.E. (1996). CJ's revenge: media, folklore, and the world of AIDS. *Critical Studies in Mass Communication*, 13, 1-15. Een herziene versie is gepubliceerd als: Bird, S.E. (2005). CJ's Revenge: A case study of news as cultural narrative. In: E.W. Rothenbuhler & M. Coman (eds.), *Media Anthropology*. Thousand Oaks: Sage, 220-228.

Bovenkerk, F., e.a. (2006). *Loverboys of modern pooierschap*. Amsterdam: Augustus.

Burger, P. (2001). *De onzichtbare veldwerker. Usenet als corpus voor onderzoek naar moderne sagen*. Lezing op Studiedag 'Internet als onderzoekscorpus', Meertens Instituut, Amsterdam, 16 november 2001. Beschikbaar op: www.meertens.knaw.nl/events/stdh2001/burger.pdf

Burger, P. (2005). 'Pompieri o piromani? I media come oppositori o propagatori di voci e leggende.' In: P. Toselli & S. Bagnasco (eds.), *Le nuove leggende metropolitane*. Rome: Avverbi, 101-119.

Burger, P. (2007). De sage van de Smileybende. Vertelfolklore, nieuws en morele paniek rond groepsverkrachtingen. Cultuur. *Tijdschrift voor etnologie*, 2(4), 40-55.

Dégh, L. & A. Vázsonyi (1983). Does the word 'dog' bite? Ostensive action: A means of legend telling. *Journal of Folklore Research*, 20, 5-34.

Donovan, P. (2004). *No way of knowing. Crime, urban legends, and the Internet*. New York/Londen: Routledge.

Eco, U. (1976). *A theory of semiotics*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press.

Ellis, B. (1989). Death by folklore: ostension, contemporary legend, and murder. *Western Folklore*, 48, 201-220.

Ellis, B. (2001). *Aliens, ghosts and cults. Legends we live*. Jackson: University Press of Mississippi.

Ferrell, J. (1999). Cultural criminology. *Annual Review of Sociology*, 25, 395-418.

Ferrell, J. & C.R. Sanders (eds.) (1995). *Cultural criminology*. Boston: Northeastern University Press.

Goldstein, D.E. (2004). *Once upon a virus. AIDS legends and vernacular risk perception*. Logan (Utah): Utah State University Press.

Hayward, K. & J. Young (2007). Zygmunt Bauman en culturele criminologie. In: T. Daems & L. Robert (red.), *Zygmunt Bauman. De schaduwzijde van de vloeibare moderniteit*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 151-174.

Meder, Th. (2004). Levensechte leugens? Moslimvrees en allochtonenangst in de media. In: P. Burger & W. Koetsenruijter (red.), *Mediahypes en moderne sagen*. Leiden: SNL, p. 95-116. Een ingekorte versie is beschikbaar op: www.meertens.nl/medewerkers/theo.meder/ostension.html.

Meyer, J.F. & G. Bogdan (1999). The elders were our textbooks. The importance of traditional stories in social control. In: J. Ferrell & N. Websdale (eds.), *Making trouble. Cultural constructions of crime, deviance, and control*. New York: Aldine de Gruyter, 25-46.

Oring, E. (1990). Legend, truth, and news. *Southern Folklore*, 47, 163-177.

Osgood, D.W. (1998). Interdisciplinary integration: building criminology by stealing from our friends. *The Criminologist*, 23(4), 1, 3, 4, 41. Beschikbaar op: http://www.csudh.edu/dearhabermas/osgood.htm.

Presdee, M. (2000). *Cultural criminology and the carnival of crime*. Londen: Routledge.